

Вып. III. - СПб., 1884.

44. Статистические сведения по земельному вопросу в Европейской России. - СПб., 1906.
45. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. - Год 5. - Полтава, 1901.
46. Статистический справочник по Полтавской губернии. - Полтава, 1910.
47. Таблицы крестьянского землевладения в Полтавской губернии и объяснительная записка к ним губернского гласного Д. К. Квитки. - Полтава, 1881.
48. Тезяков Н. И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты. - СПб., 1902.
49. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. - Киев - Одесса: Вища школа, 1987. - 199 с.
50. Хижняков В. В. Об условиях найма на сельские работы. - СПб, 1904. - 25 с.
51. Челинцев А. Н. Помещичье хозяйство в России перед революцией // Записки института изучения России. - Т. I. - Прага, 1923. - С. 49-81.
52. Челинцев А. Н. Русское сельское хозяйство пред революцией. - М., 1928. - 58 с.
53. Чернишов И. В. Аграрный вопрос в России (1861-1917). - Курск: Советская деревня, 1927. - 234 с.
54. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. - Вип. III. - К.: Держвидав, 1925. - 309 с.
55. Якименко М. А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // УІЖ. - 1991. - № 2. - С. 54 - 63.

Ірина Петреченко

●

ОПИСИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО НАМІСНИЦТВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ

(Продовження. Початок у № 4-5 за 2005 р.)

Після короткої перерви статистично-топографічне вивчення Чернігівського намісництва було продовжено. Слід зауважити, що друга половина XVIII ст. позначена значним зростанням уваги уряду, а також наукової громадськості Російської імперії до вивчення території, природних умов і продуктивних сил країни, наслідком чого стало впорядкування цілого комплексу описово-статистичних пам'яток. У цей час відбулися численні географічні експедиції, а також анкетні обстеження країни. Перші анкети, метою яких була підготовка докладного географічного і статистико-економічного опису імперії, з'явилися 1760 р. Ініціаторами їх розробки стали за підтримки уряду Академія наук і Шляхетський кадетський корпус. Слідом за цим було підготовлено ряд спеціалізованих анкет, що мали на меті дослідження окремих аспектів господарського життя ¹.

Безпосереднім втіленням програми загального географічного та економічного вивчення Російської імперії стали, зокрема, топографічні описи окремих територій. Пряме відношення до їх підготовки мала Академія наук, у складі якої 1777 р. було створено Топографічний комітет ². Комітет виробив «Проспект топографічного опису Росії», плани та програми комплексного вивчення країни ³. Проіснував недовго - його робота припинилася вже після кількох засідань. Та, незважаючи на це, комітет встиг закласти фундамент для роботи по впорядкуванню описів губерній і намісництв, яка була здійснена в останній чверті XVIII ст. ⁴

Слід також зауважити, що проведення описів намісництв, як і раніше, залишалось одним із важливих елементів подальшої реалізації на українських теренах «Учреждения для управления губерний» 1775 р.

Перша згадка про підготовку топографічних описів окремих губерній зустрічається у постанові Сенату від 1 листопада 1777 р., у якій йшлося, що «к особливому Сената удовольствию, Московской и Воронежской гг. Губернаторы, возмимев труд, сочинили всем ведомства их губерний городам, с принадлежащими к ним уездам топографическия описания». У цих описах, зокрема, повідомлялося, «1. Когда каждый город начало свое получил; 2. Смежность каждого города с другими; 3. Число дворянских фамилий,

купечества и мешанства и всех вообще поселян городских и уездных, платящих положенныя подати; 4. Количество получаемаго по каждому городу с его уездом казеннаго дохода с различием онаго по званиям, а сверх того, 5. Описаны протекающія реки и находящіеся озера, купеческія и крестьянскіе промыслы, также произрашения, с каким изобилием, где произрастают». Насамкінець зазначалося, що «таковыя описания желательно бы было иметь и по всем Губерніям, то Сенат об оном уведомляет для того, что не употребят ли и других губерній гг. начальники своего старания к собранию и доставленію в Сенат равномерно сведения». 5. Як бачимо, в цій постанові висловлюються лише побажання та рекомендації щодо підготовки подібних описів.

У формі ж безпосереднього указу ідея створення топографічних описів намісництв прозвучала пізніше - 1784 р. Про це, зокрема, свідчить лист від 26 лютого 1784 р., надісланий П.О. Соймоновим виконуючому обов'язки Воронезького і Харківського генерал-губернатора В.О. Чорткову: «Ея Императорское Величество высочайше указать соизволила сочинить для собственнаго ея употребления топографическое описание каждого наместничества порознь, всемилостивейше позволяя мне, если о которых достаточного сведения иметь не буду, изтребовать оное от господ генерал-губернаторов или правящих должность оных, а в небытность их от господ губернаторов»⁶. Іншими словами цю ж інформацію наводить О.Ф. Шафонський у листі до відставного генерал-аншефа П.Д. Єропкина: «Императрица Екатерина Великая, ...желая иметь о всех наместничествах или губерниях обстоятельное топографическое или местное описание, в 1784 году всем своим наместникам или генерал-губернаторам указать изволила, чтобы они по посланным к ним начертаниям препоручили способным людям сделать для собственнаго Ея Величества употребления такое описание о губерниях вообще, а об уездах и городах особо»⁷.

Загальна координація роботи по впорядкуванню топографічних описів намісництв у межах усієї країни була покладена на статс-секретаря Катерини II, члена Російської Академії наук, директора Гірничого училища генерал-майора П.О. Соймонова⁸. З метою прискорення та уніфікації роботи останній розробив і розіслав генерал-губернаторам намісництв спеціальну програму топографічного опису (зазвичай її називають урядовою чи кабінетською анкетою), що складалася з трьох частин: 25 питань першої частини стосувалися опису намісництва в цілому, 16 питань другої - опису губернського і повітових міст, третя частина містила 20 пунктів, згідно з якими слід було описувати повіти⁹.

Урядова анкета багато уваги приділяла географічному опису намісництв. На першому місці в ній стояли питання про місцезнаходження губернії, її повітів та міст, рельєф місцевості, рівнини, пагорби та гірські хребти, кліматичні умови, річки, озера й болота. В описах водоймищ вимагалися докладні відомості про великі й малі річки, їхню довжину, ширину, глибину, витоки й гирла, спрямованість і швидкість течії, наявність порогів, рібних багатств, можливість судноплавства. Звертаючи увагу на рослинний і тваринний світ, анкета містила питання про ліси, степи, види дерев і трав, особливі породи тварин, птахів, плазунів і комах. Передбачалось відзначити наявність корисних копалин - мармуру, вугілля, торфу, а також джерел мінеральної води.

Значне місце відводилося в анкеті соціально-економічним питанням. Зокрема, вимагалися дані про чисельність населення за статеву приналежністю, його становий і національний склад, віросповідання, спосіб життя, характер та звичаї мешканців, їхній одяг і мову. Слід було навести відомості про кількість міст, містечок, слобід, сіл і хуторів, монастирів, церков, казенних та житлових будинків, училищ, лікарень, виховних закладів, богаділень. Особливо пропонувалося описати поміщицькі будинки та садиби, а також міські укріплення і урядові установи.

Анкета містила і питання історичного характеру. Необхідно було вказати час виникнення міст, описати міські герби, повідомити про зміни, що відбулися у сфері управління містами, повітами і губерніями, згадати історичні урочища, зібрати легенди й перекази, що збереглися в пам'яті місцевих жителів.

У всіх трьох блоках запитань впадає у вічі економічна спрямованість анкети. Її упорядники намагалися передусім охопити питання, пов'язані з сільським господарством, промисловістю, торгівлею, що свідчить про зацікавленість уряду у виявленні й наступній мобілізації матеріальних ресурсів країни. Анкета вимагала характеристики ґрунтів, зернових і технічних культур, посівних площ, системи і техніки землеробства,

врожайності, товарності й ринкового обігу хліба, а також стану скотарства, розвитку промислів і ремесел. Щодо промисловості, анкета передбачала опис окремих фабрик, заводів, ремісничих закладів, «мельниц пильных и мучных», підприємств «метальных и минеральных» із зазначенням власників, кількості робітників. Вимагалось також докладно описати стан торгівлі, навести відомості про кількість ярмарків, торгів та крамниць, асортимент товарів, закупку сировини і збут готової продукції, «наплив» торгових людей на ярмарках і торгах.

Розуміючи, що «собиране такихових известий по многочисленности предметов в оных заключающихся требует довольно времени», П.О. Соймонов просив губернаторів «о скорейшем доставлении на первый случай хотя тех, кои без дальнейших справок... иметь можете, ибо в получении оных крайняя надобность теперь настoit, оставляя уведомление о прочих на предбудущее время»¹⁰.

Указ про підготовку топографічних описів намісництва отримав і генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцеv¹¹. Він, у свою чергу, ордерами від 3 квітня 1784 р. доручив виконання цього завдання київському, чернігівському та новгород-сіверському губернаторам, наказавши їм «возложить собрание сих известий... на некоторых из членов присутственных мест или на обывателей, учением или упражнением в такиховых делах знание приобретенных с тем, чтобы они прилежнейшее старание в самоскорейшем того произведении в действие употребили, а всем городовым магистратам, земским исправникам и городовым и до кого сие принадлежать может, а особливо землемерам, кои часть положений своего уезда знать должны, предписали, дабы они в подании надобных известий пособствовали»¹².

4 липня 1784 р. у листі до єпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського Феофіла чернігівський губернатор А.С. Милорадович писав: «По известному мне знанию собрание служащего к тому топографическому описанию известий препоручено мною господину коллежскому советнику Афанасию Филимоновичу Шафонскому и господину коллежскому ассесору Григорию Семеновичу Гуляницкому». «А о доставлении к ним потребных известий предписано городовым, земским исправникам и землемерам», - додає він у листі від 26 квітня 1785 р. П.О. Рум'янцеву¹³. У пізнішому листі (від 21 січня 1787 р.) А.С. Милорадовича до П.О. Рум'янцева зустрічаємо дещо іншу інформацію: «Сходственно повелению Вашего Сиятельства, ко мне последовавшему касательно сочинения топографического описания Черниговского наместничества, согласно приложенному при том плану препоручил я собрание нужных по тому известий и самое оного сочинение господину статскому (22 вересня 1785 р. О.Ф. Шафонський був підвищений у чині¹⁴. - Авт.) наместнического правления советнику Шафонскому»¹⁵. Чому в першому листі А.С. Милорадович називає двох виконавців завдання, а у другому, написаному вже після завершення роботи над «Черниговского наместничества топографическим описанием», лише одного О.Ф. Шафонського, пояснити важко. Однак, безсумнівно, що роль «першої скрипки» у цьому дуєті відіграв сам він.

Як відомо, О.Ф. Шафонський здобув блискучу як на той час освіту: у трьох західноєвропейських університетах Галле, Лейдена і Страсбурга він був дипломований як доктор філософії, правознавства і медицини¹⁶. Після завершення навчання у 1763 р. 18 років своєї професійної діяльності присвятив медичній службі¹⁷. Найбільше О.Ф. Шафонський-лікар уславився під час боротьби з моровицею, яка протягом 1770 - 1772 рр. лютувала у Москві¹⁸. Саме йому було доручено підготовку ґрунтової праці «Описание моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений», яка була видана спочатку в Москві, потім у Санкт-Петербурзі, а згодом перевидана за кордоном¹⁹. З 1781 р. О.Ф. Шафонський постійно мешкав у Чернігові, де обіймав відповідальні посади у місцевих органах управління. Зокрема, 8 жовтня 1781 р. його призначено радником карного суду²⁰, а 10 лютого 1785 р. - радником намісницького правління²¹. З 23 серпня 1787 р. О.Ф. Шафонський вже головував у Чернігівському карному суді²².

Г.С. Гуляницький також здобув прекрасну освіту «в разних иностранных университетах». Після повернення на батьківщину з 1774 до 1781 рр. він працював у Санкт-Петербурзі в Колегії іноземних справ, де «отправлял на французском, немецком, особливо на аглицком и других языках переводческую должность и другия, возложенныя на его... дела». В 1781 р. Г.С. Гуляницького було призначено асесором палати Чернігівського карного суду, де він кілька років працював разом з О.Ф. Шафонським²³.

Кандидатуру О.Ф. Шафонського для виконання цього відповідального завдання запропонував П.О. Рум'янець, адже, як переконливо стверджує М.В. Стороженко, той був «расположен к Шафонскому и ценил его, как человека, высоко для своего времени образованного; естественно, что, когда Румянец нашел нужным сделать описание Черниговского наместничества, он препоручил это дело Шафонскому, как наиболее умелому человеку, тем более, что последний был у него, так сказать, под рукой, служа с 1782 года советником Черниговской уголовной палаты»²⁴.

О.Ф. Шафонський творчо підійшов до виконання дорученого завдання. Не задовольнившись офіційною програмою, розробив власну анкету, за якою на місцях мали збирати матеріал повітові справники та землеміри²⁵. Він вважав за потрібне видозмінити послідовність викладу матеріалу при описуванні міст і повітів, в анкеті з'явилися додаткові питання, яких не було в офіційній програмі. Такі, наприклад, як «убыль и прибыль жителей» в намісництві, «из каких прежних уездов наместничество составлено», яка кількість «почтовых дорог» та «перевозов и пристаней» у повіті, «о судах и властях, в уезде учрежденных», «главные въезды, выезды и дороги» в місті, «о цехах», «о началстве и судах, в городе обретающихся»²⁶.

18 квітня 1784 р. О.Ф. Шафонський та Г.С. Гуляницький офіційно були залучені до збирання «всех, значащихся по приложенным планам топографического описания известных»²⁷. Дещо раніше, 15 квітня 1784 р., А.С. Милорадович розіслав ордери, зокрема повітовим землемірам - чернігівському Тимофію Ісакову, городнянському Козьмі Глуміліну, ніжинському Дормедонту Філіпову, борзнянському Павлу Астаф'єву, прилуцькому Івану Ушакову, роменському Івану Колобову; городничим - чернігівському коменданту Петру Мухіну, городнянському Максиму Бутовичу, березнянському Каменському, ніжинському Сердюкову, борзнянському Петру Бубліченку, прилуцькому Івану Дурново, роменському Григорію Сегунову; справникам нижніх земських судів - чернігівському Рашевському, городнянському Василю Ждановичу, березнянському Георгію Сахновському, ніжинському Петру Жураківському, борзнянському Василю Єскерлею, прилуцькому Лукомському і роменському Івану Стаховичу, наказавши, щоб вони «по преложенным выпискам с плана топографического описания о городах и о уездах учинили аккуратные описания» і надіслали йому²⁸.

Невдовзі на ім'я А.С. Милорадовича почали надходити описи міст та повітів, які він у свою чергу пересилав О.Ф. Шафонському²⁹. Першим до А.С. Милорадовича, здається, надійшов топографічний опис міста Глинська. 16 травня 1784 р. цей опис було відправлено до О.Ф. Шафонського. Протягом липня - вересня 1784 р. останньому були передані такі топографічні описи: Борзни, підписаний городовим Петром Бубліченком; Городні, завірений городничим Максимом Бутовичем; Ромнів, надісланий городничим Григорієм Сегуновим; Зенькова за підписом виконуючого обов'язки городничого прапорщика Петра Круковського; Лохвиці, отриманий від городничого Івана Алгазіна; Гадяча, який підписав городничий Яків Савич; Прилук, який надіслав городничий Іван Дурново; Березного³⁰. Ордерами від 26 серпня 1784 р. до справників нижніх земських судів: ніжинського Саакадзева, березнянського Георгія Сахновського, городнянського Василя Ждановича, глинського Григорія Зарудного, борзнянського Василя Єскерлея, лохвицького правлячого Івана Корнєевича і гадяцького Федора Ставицького А.С. Милорадович нагадував «о скорейшем доставлении... на посланья преже к ним пункты пояснений, потребных к топографическому описанию». Дехто зі справників відреагував дуже швидко. Вже 14 вересня 1784 р. О.Ф. Шафонському передали топографічні описи, що надійшли від глинського, городнянського та березнянського, а 25 вересня - від гадяцького справників³¹. Загалом же до лютого 1785 р. він отримав описи усіх повітів Чернігівського намісництва, окрім Прилуцького³². Така оперативність у підготовці описів пояснювалася тим, що повітові справники займалися цим не самі - найактивнішу участь у створенні топографічних описів взяли місцеві землеміри³³.

О.Ф. Шафонський критично поставився до надісланих з місць відповідей на питання анкети. У своєму рапорті до А.С. Милорадовича 18 вересня 1784 р. він писав: «Нашол в описаниях господ городничих и земских исправников о городах и уездах... разные недостатки..., особливо, что касается до местоположения городов, их начала, и до положения самых уездов и рек, также и до разных обычаев, образа жизни, одяения, хлебопашества и наречия обитающих в губернии жителей, чего всего без самоличного

обозрения с должною точностию изъяснить не можно. Для чего я нахожу за необходимо нужное, чтобы мне самолично объехать все города и уезды и всё нужное для сведения обозреть и от старожиллов узнать все то, что к истории оных принадлежит»³⁴. До компетенції А.С. Милорадовича, очевидно, не входило самостійно вирішувати такі питання, тому він звернувся з відповідним проханням до П.А. Рум'янцева³⁵, який у листі від 26 вересня 1784 р. дозволив «уголовной палаты советнику Шафонскому... на некоторое время отлучиться от должности для собирания сведений к сочинению топографического описания и объезда городов и уездов»³⁶. Вже 4 жовтня 1784 р. останньому була видана «подорожная... на взимание в проезд его прогонов по той комиссии с почтовых или обивательских почт лошадей», а на місця А.С. Милорадовичем були відправлені ордери з наказом «о чинении пособия» О.Ф. Шафонському³⁷.

Протягом листопада - грудня 1784 р. Опанас Филипович об'їхав кілька повітів і відвідав міста Борзну, Ніжин, Лохвицю, Гадяч, Зеньків, Глинськ, Ромни³⁸. У липні 1785 р. він ще раз побував у Борзні, а у лютому і червні - в Ніжині³⁹. Під час цих поїздок оглядав забудову населених пунктів, розшукував архівні документи, записував розповіді місцевих жителів. Пильну увагу звернув на архітектурні та археологічні старожитності краю, пам'ятні місця й урочища, «кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям». Дослідник виявив «многие курганы, шанцы и древние земляные города и замки, как-то около Зенькова, Гадяча, Ромна, около реки Сулы и в Нежинском уезде в селе Дорогинке»⁴⁰.

Повернувшись до Чернігова, 19 лютого 1785 р. О.Ф. Шафонський писав А.С. Милорадовичу: «В объезд мой Черниговской губернии городов, который я... в Борзне, Нежине, Лохвице, Гадяче, Зенькове, Глинске и Ромнах имел, и сколько мне время в перезде дозволяло и по уездам делая примечания, старался самолично все недостатки о городах и уездах к топографическому описанию дополнить, которые, исключая городов Прилуки, Березной, Городни и частию Нежина, сколько можно было и дополнил. Что же принадлежит до уездов, то оные за многими недостатками дополнить сам не мог, а просил господ земских исправников и землемеров оние мне обстоятельно доставить, но и поныне их не получил, а для того представляя оные Вашему Превосходительству, покорнейше прошу дать им о скорейшем их мне доставлении свои повеления»⁴¹.

О.Ф. Шафонський склав «Дополнения, до господ земских исправников и нижних земских судов принадлежащая» і «Дополнения, до господ землемеров касающиеся», в яких докладно розписав, яка інформація вимагається з того чи іншого пункту анкети топографічного опису⁴², продемонструвавши при цьому, як справедливо зауважила О.М. Апанович, велику ерудицію, науковий підхід і знання умов життя краю⁴³.

У першому пункті «Дополнений, до господ земских исправников и нижних земских судов касающихся» він вимагав, аби в описах обов'язково були наведені інформація про мілини на головних річках Чернігівського намісництва, «яко-то Днепре, Десне, Снове, Остре, Пеле, Суле, Удае, Ворскле и др.», які перешкоджають вільному по них судноплавству, дані, «сколько и где имено пристани судам и перевозы», а також відомості про рибу, що водиться в цих річках. Не погоджуючись з твердженням більшості повітових справників, що в їхніх повітах немає озер, О.Ф. Шафонський у другому пункті «Дополнений» радив їх описати, обов'язково повідомляючи «об их окружности, долготе, широте, о реках в них впадающих, и из них истекающих, о протоках оных озера с другими озерами и речками соединяющих, о рыбах в них находящихся».

Апелюючи до 8-ого пункту анкети для опису повіту, в якому запитувалося «о... урочищах, кои знамениты по каким-нибудь историческим происшествиям», і до повідомлень повітових справників, «что таких урочищ нет», О.Ф. Шафонський у третьому пункті «Дополнений» зазначав, що під час його поїздок практично у кожному повіті він знаходив «многие курганы, шанцы и древние земляные города и замки», які й належало описати. Також він наполягав, аби записувалися усі перекази місцевих жителів про ці урочища.

Особливу увагу О.Ф. Шафонський приділив роз'ясненню 15-ого питання анкети («сколько каких заводов, фабрик и мелниц пильных и мучных»), на яке усі повітові справники спочатку дали негативну відповідь. Викликано це було, у першу чергу, неправильним тлумаченням на місцях цих понять. Він запевняв у четвертому та п'ятому пунктах «Дополнений», що заводи є у всіх повітах намісництва, до них відносяться:

винокурні, пивоварні, солодовні, цегельні, металургійні заводи, «конские заводы», «заводы рогатого скота», «содержание овец», «пчельники или пасеки». Він нагадував, аби на місцях зазначали, коли й ким засновані ці підприємства, кому вони належать, вказували чисельність робітників, джерела постачання сировини, обсяги виробництва, місця збуту готової продукції. Також О.Ф. Шафонський просив звернути особливу увагу на ремесла та промисли, розвинуті у тому чи іншому повіті, фіксувати населені пункти, які спеціалізуються на певному ремеслі. Що стосується млинів, то він застерігав, щоб справники рахували та описували усі млини окремо, в залежності від їхньої спеціалізації та способу приведення в дію («мучные», «ступные», «пильные», «сукновальни», «ветряные», «конные»).

Очевидно, не скрізь на місцях знали що таке торф, відомостей про який очікував О.Ф. Шафонський, тому, описавши у шостому пункті його зовнішній вигляд, дослідник просив повідомити, «где он точно находится». Також він вимагав інформації про місцезнаходження у повітах «дикаго камня» и «мела».

У сьомому пункті О.Ф. Шафонський просив повідомити йому, де і як вирощується в Чернігівському намісництві хміль («в огородах ли, или по лесам, или он сам дикий растет»), який широко використовувався у винокурнях та пивоварнях Лівобережної України.

7 та 20 квітня 1785 р. А.С. Милорадович розіслав у повіті накази з витягом із «Дополнений», вкотре вимагаючи всіляко сприяти О.Ф. Шафонському в його роботі⁴⁴. 26 квітня 1785 р. А.С. Милорадович писав П.О. Рум'янцеву: «Доставленные известия, противу учиненных запросов, при сличении их... господином советником Шафонским с планом, оказались некоторые во многих статьях неполными и без объяснения всего потребного, то по уведомлению о сем от онаго советника Шафонского с описаниями о тех необъясненных статьях писано от меня городовим и исправникам, чтобы они противу статей, кои от них не объяснены, и о коих к каждому препровождены особья выписки, учинив надлежащия объяснения и описания со всякою аккуратностию доставили к показанному коллежскому советнику в немедленном времени»⁴⁵.

Повітові справники оперативно взялися за виконання наказу А.С. Милорадовича. Про це, зокрема, свідчать рапорти, отримані в Чернігівському намісництвом правлінні 18 квітня 1785 р. від прилуцького справника Міницького, в якому він просив «выслать з Чернигова уездного прилуцкого землемера Ушакова, потребного при сочинении топографического описания», та 22 травня 1785 р. від городнянського справника Василя Міткевича про те, що він «отлучился... к учинению топографического в Городницком уезде описания»⁴⁶. Загалом, до червня 1785 р. А.С. Милорадович отримав описи усіх повітів Чернігівського намісництва, завірені справниками нижніх земських судів: чернігівським - бунчуковим товаришем Дмитром Єньком, городнянським - бунчуковим товаришем Василем Ждановичем, березнянським - Георгієм Сахновським, борзнянським - капітаном Василем Скерлеєм, ніжинським - бунчуковим товаришем Петром Жураківським, глиньським - Григорієм Зарудним, роменським - Іваном Стаховичем, лохвицьким - виконуючим обов'язки справника дворянським засідателем Іваном Корнеевичем, гадяцьким - осавулом Федором Ставицьким, зеньківським Тимофієм Пашенком⁴⁷.

«Черниговского наместничества топографическое описание» супроводжують чотири мапи. Питання про необхідність виготовлення мап О.Ф. Шафонський порушував у «Дополнениях, до господ землемеров касающихся». Зокрема, дослідник запитував А.С. Милорадовича, чи не визнає той за потрібне підготувати кілька мап, якими б варто було доповнити топографічний опис Чернігівського намісництва. Необхідність мапи, в якій «должно описать прежнее всей Малороссии разделение на десять полков», пояснювалася тим, що в опису планувалося показати, «из коих, прежде бывших, уездов составилось наместничество». Слушним, як зауважив дослідник, було б також виготовлення мапи «одной Черниговской губернии», з розподілом її «на нынешние округи», адже в Опису передбачалися відомості про кордони кожного повіту. На думку О.Ф. Шафонського, «без таковых карт местное или топографическое описание, которое географическим можно назвать, будет всегда неясно». Також він визнавав за доцільне з «генеральных карт сочинить и приложить всякому уезду специальную карту». Нарешті, Опанас Филимонович радив «из вышеописанной... генеральной о губернии карты сделать почтовую», у зв'язку з тим, що ним було заплановане «описание почтовых дорог, откуда,

куда и чрез какия места оне лежат»⁴⁸.

«Чтобы показать, на какия части город разделяется, почему оныя названы и в которой части помещены дома для правительства и более жилья находится», О.Ф. Шафонський запропонував, аби землеміри з підготовлених ними планів міст «начертали в малом размере особые так, чтобы их к сочиняемой книге можно было приплесть»⁴⁹. Однак остання пропозиція, як і та, що була пов'язана з виготовленням мап окремих повітів, схоже, не була підтримана. Водночас ініціатива щодо виготовлення двох мап Лівобережної України, «на 10 полков разделенной» і «на три наместничества разделенной», а також двох мап Чернігівського намісництва - географічної та поштової, увінчалася успіхом.

Слід бодай частково з'ясувати їх походження. На початку ХХ ст. О.О. Русов виявив у архівному зібранні М.Й. Судієнка у Новгороді-Сіверському мапи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, виготовлені, як зауважив дослідник, «Шафонским к его сочинению». Увагу О.О. Русова привернули, зокрема, «табелі», «помещенные в картушах карт», з відомостями про чисельність представників різних станів у повітах і повігових центрах намісництв Лівобережної України, які дослідник вважав за потрібне оприлюднити⁵⁰. Аналогічні «табелі» вміщено на «Генеральной карте трех малороссийских губерний», що зберігається у фонді Військово-Ученого архіву Російського державного військово-історичного архіву (далі - РДВІА). На карті зазначено, що виготовлена вона «при Генеральном штабе в Глухове» 1782 р.⁵¹ Усе це дозволяє висловити припущення, що, готуючи мапи до свого опису, О.Ф. Шафонський користувався раніше створеними. Однією з них, зокрема, могла бути мапа, підготовлена у військовому відомстві.

При знайомстві з «Черниговского наместничества топографическим описанием» впадає у вічі насиченість праці історичними відомостями. Коли О.Ф. Шафонський зацікавився історією, сказати важко, однак відомо, що ще у 1779 р., перебуваючи у справах Медичної колегії в Києві, «по всем тамошним монастырям старался отыскать записки, из которых бы можно получить сведения о истории Киева и Малороссии». Вже тоді він дійшов висновку, що «есть ли до нашествия татар и были в монастырях какия историческия записки, то все оныя опустошением его и после... поляков и бывшими между многими пожарами истреблены». Пізніше, об'їжджаючи Чернігівське намісництво, О.Ф. Шафонський наполегливо «выискивал по монастырям и по архивам присутственных мест разные записки и сведения, принадлежащие до малороссийской истории»⁵². Так, він посилався на витяг з книг Чернігівського воєводства 1645 р., що зберігся у фамільному архіві поміщиків Бакуринських, актові книги Гадяцького магістрату та інші джерела⁵³.

Крім того, дослідник ретельно простудіював усю наявну на той час історичну літературу - літопис Нестора, хроніку М. Стрийковського, Синопис, «Скарбницю потрібную» І. Галаятовського. У його розпорядженні була багата власна книгозбірня, кілька рукописних козацьких літописів⁵⁴. Так, наприклад, І.І. Срезневський користувався «отрывками из разных летописей», зібраних свого часу О.Ф. Шафонським⁵⁵. Про його підвищений інтерес до історичних творів свідчить згаданий М.Д. Білозерським рукописний збірник, що належав О.Ф. Шафонському. До його складу увійшли чотири пам'ятки: «Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание», «Сокращенное уведомление о Малой России» В. Рубана, «Краткое описание о козацком Малороссийском народе и о военных его делах» П. Симоновського і «Хронология высокославных ясновелможных гетманов»⁵⁶. Напис «История Малой России», зроблений рукою Опанаса Филімоновича на корінці обкладинки збірника, та дата на внутрішній стороні палітурки - 20 червня 1785 р., свідчать про те, що дослідник користувався цими рукописами під час роботи над «Черниговского наместничества топографическим описанием», особливо над його першою частиною - «О Малой России вообще».

Очевидно, саме на стадії пошуку і виявлення історичних документів до підготовки опису був залучений Г.С. Гуляницький. Ще на початку роботи над «Топографічним описом», 4 липня 1784 р. А.С. Милорадович звертався до єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Феоділа з проханням посприяти О.Ф. Шафонському і Г.С. Гуляницькому, адже їм «необходимыми могут быть собрания из древнейших описаний, - а особливо касательно города Чернигова, кои только могут найтятся в

кафедра... монастире»⁵⁷. У своїй відповіді владики повідомив, що потрібні О.Ф. Шафонському і Г.С. Гуляницькому книги й рукописи, наявні у бібліотеці Чернігівської духовної семінарії, у разі потреби будуть «за розпискою» видаватися⁵⁸. Пізніше, в серпні 1784 р., А.С. Милорадович просив єпископа Феофіла та київського митрополита Самуїла про надсилку «копий с грамот и универсалов, данных на основание церквей и монастырей, и на деревни, потребных к топографическому описанию»⁵⁹. Загалом, практика звернення за допомогою до служителів церкви під час підготовки топографічних описів намісництва була досить поширеною⁶⁰.

Робота над «Черниговского наместничества топографическим описанием», що тривала кілька років, була завершена наприкінці 1786 р. 21 січня наступного 1787 р. А.С. Милорадович рапортував П.О. Рум'янцеву: «Поелику ныне описание от г. советника Шафонского ко мне представлено, с объяснением от него ко мне, что как Черниговское наместничество из частей бывших малороссийских полков и сотен составлено, то и нужно было краткое оным полкам и сотням и их гражданскому правлению предположить описание, а описывая сие, связь и порядок вещей требовали, краткое географическое и историческое сделать описание Малыя России, из частей которой помянутое наместничество устроено, изъясняя при том сколь можно кратко, но ясно бывшее ея правление и бывших ея чинов. По сему расположению все сочинение разделено на две части: первая содержит в себе краткое описание бывшего Малой России состояния, а вторая часть настоящая топографическое Черниговского наместничества описание по предписанному начертанию. Сия последняя часть разделена на двенадцать глав, а вся глава на два отделения, первыя отделения описывают уезды, а вторыя города. Ко всякой части сделано особое оглавление и по алфавиту реестр содержащихся в них вещей; к первой части приобщены две генеральныя карты, одна представляет Малую Россию на десять полков, а другая на три наместничества разделенную. Из чего видно, каким образом сей край в настоящий свой вид преобразился. В первой же части приобщены двадцать шесть картин, изображающия разныя малороссийския одеяния. Ко второй части приложена карта Черниговскаго наместничества с гербами всех городов, и карта почт, как для отправления по наместничеству писем, так и для путешествующих учрежденных, о которых в первой главе, вообще о наместничестве, обстоятельное описание приобщено. Обе же части так расположены и переплетены, что можно всякую особо употреблять»⁶¹.

Отже, першу частину опису О.Ф. Шафонського становить не передбачений офіційною програмою вступ - «О Малой России вообще», що містить опис території Лівобережної України та нарис її історії від найдавніших часів до 1781 р. У другій частині - «О Черниговском наместничестве особенно» подається характеристика намісництва та одинадцяти повітів і повітових центрів під кутом зору їх природно-географічного становища, адміністративно-політичного устрою, соціально-економічного розвитку. Опис насичений відомостями про забудову населених пунктів, архітектурні та археологічні пам'ятки, культуру, побут, звичаї населення.

У січні 1787 р. Опанас Филімонович власноручно підніс рукопис «Черниговского наместничества топографического описания» Катерині II під час її перебування у Чернігові⁶².

О.Ф. Шафонський спромігся створити першокласну на той час історико-краєзнавчу працю, яка поклала початок систематичному вивченню минулого Чернігівщини. Відтак з його іменем цілком слушно пов'язують становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині як наукової дисципліни⁶³. У 1851 р. працю дослідника було видано заходами голови Київської археографічної комісії М.Й. Судієнка. Скільки свого часу було зроблено рукописних копій цієї пам'ятки - встановити практично неможливо. Відомо, що один примірник «Топографічного опису Чернігівського намісництва» зберігається у фонді Військово-ученого архіву РДВІА у Москві⁶⁴. Ще один список «Черниговского наместничества топографического описания» зберігається в ІР НБУВ. Очевидно, це саме той рукопис, що його свого часу син автора Г.О. Шафонський передав М.Й. Судієнку. Ним і скористався останній для видання книги, про що свідчить зроблений цензором О.О. Федотовим-Чеховським напис: «Печатать позволяется с тем, чтобы по окончании представлено было в Ценсурный комитет узаконенное число экземпляров»⁶⁵. У фонді О.М. Лазаревського в ІР НБУВ зберігається також неповний список «Черниговского наместничества топографического описания»⁶⁶.

У жодному разі не применшуючи роль О.Ф. Шафонського у створенні

«Черниговского наместничества топографического описания», слід відзначити, що значною мірою появі цієї праці треба завдячувати наполегливій роботі губернського і повітових землемірів, яких справедливо вважають першими вітчизняними статистами. 1785 - 1786 рр. були особливо напруженими для них, адже за наказом Катерини II велася підготовка відразу кількох різновидів описів намісництв. І значну частину чорнової роботи, пов'язаної зі збиранням інформації на місцях, здійснювали саме повітові землеміри ⁶⁷.

Одним із описів, що у цей же час також готувався «к всеподаннейшему поднесению Ея Императорскаго величества», було «Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равни и горам, состоящим в Черниговском наместничестве» ⁶⁸.

Підготовка таких описів (відомо, що аналогічні пам'ятки було впорядковано у Київському та Новгород-Сіверському намісництвах) насамперед мала на меті з'ясувати можливості судноплавства у тому чи іншому намісництві й загалом відповідала потребам всебічного вивчення природних ресурсів Лівобережної України.

31 січня 1785 р. П.О. Соймонов писав генерал-губернаторам, у тому числі П.О. Рум'янцеву: «Благоугодно Ея Императорскому Величеству иметь реестр озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равномерно и горам, в веренных Вашему Превосходительству губерниях находящихся» ⁶⁹. 21 лютого 1785 р. П.О. Рум'янецв доручив Чернігівському намісницькому правлінню «уездным землемерам приказать, чтобы они каждый в своем уезде ония как возможно вернее и точнее описали, и особливо имеют им примечание о портовых реках, где они протекают, показав вершину их или источники, откуда они начало свое имеют и устье, в какия реки впадают, также и какия реки и озера в них входят, а по временам в году, каковой они ширины и глубины, и в весняное как далеко разливаются, а в зимное, как долго льдом покрыты бывают, что наблюдать равномерно и о озерах и иных реках, а гор величину и ширину показать точно, и каменныя ли они или земляныя и не значут ли они чего по древности, и ежели есть им имена, то почему они так называются. И таковыя списки к губернскому землемеру, а тот, приведа в должную и лучшую исправность, чрез наместническое правление ко мне представить должен некоснительно, о чем наместническое правление и губернскому землемеру благоуволят притвердить» ⁷⁰.

4 березня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розіслало наказ відповідного змісту повітовим землемірам і губернському землеміру прем'єр-майору Леонтію Лутовінову ⁷¹. Незабаром останній, зауважуючи, що «таковое описание рек, озер, речек, ручьев и гор... надлежит им (землемірам. - Авт.) сделать надлежащим образом с прилежанием и верностию, каковой... без снятия оных в натуре по инструменту быть неуповательно, без чего и ему Лутовінову в должную, лучшую и верную исправность привесть не можно», просив Чернігівське намісницьке правління наказати «каждому землемеру в своем уезде... состоящие озера, реки, речки, ручьи, также и горы снять по инструменту и наложить на имеющиеся у них, данные от его для сочинения уездных и составления губернской карты планы». Аби полегшити виконання поставленого завдання на допомогу землемірам слід було виділити по два солдати, а також вози та робітників для транспортування інструментів ⁷². Очевидно, намісницьке правління визнало аргументи Л. Лутовінова цілком слушними і 6 травня 1785 р. своїм наказом задовольнило прохання губернського землеміра ⁷³.

Разом із підготовкою описів річок, озер, струмків і гір повітові землеміри були «употреблены к исправлению дорог и мостов и к сочинению разных известий, так же и планов и карт для поднесения Ея Императорскому Величеству во время всевысочайшаго шествия чрез Черниговское наместничество» ⁷⁴. Часто-густо повітові землеміри, не знаючи, за виконання якого завдання братися у першу чергу, зверталися за порадою до намісницького правління. Так, наприклад, 10 червня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розглянуло рапорт прилуцького повітового землеміра Івана Ушакова, в якому той зазначав, що «треми указами из наместническаго правления велено: 1м обмерить казенные по второй виписки земли и по обмеривании учиныв об ных описании отослать в казенную Черниговскую палату, 2м скопировать два белие планы городу Прилуки, 3м обмерить и описать все в уезде Прилуцком находящиеся озера, реки и впадающия в ония ручья, равномерно и горы», і запитував, що йому робити: «коперовать ли, во-первых, болшие белие планы..., или обмеривать казенные земли..., или же описывать и обмеривать по инструменту находящиеся в уезде озера, реки и впадающия в ония ручья,

равно и горы и так же и больше трактовые по инструменту дороги». Підготовка описів річок, озер, струмків і гір, вірогідно, на той момент була найважливішим завданням, адже саме на його виконанні намісницьке правління порадило зосередитися І. Ушакову⁷⁵. Про такі ж чи подібні колізії дізнаємося з рапортів городнянського і роменського повітових землемірів Козьми Глуміліна та Івана Колобова до Чернігівського намісницького правління, ніжинського повітового землеміра Олексія Станіславського до губернатора А.С. Милорадовича⁷⁶.

Принагідно слід нагадати, що радником Чернігівського намісницького правління на тоді був О.Ф. Шафонський. Отож він разом з губернатором А.С. Милорадовичем та радником Я. Вольватерським координував роботу землемірів по впорядкуванню описів рік, озер, струмків і гір і, не виключено, використовував зібрані ними відомості у своєму топографічному описі.

Робота над описом рік, озер, струмків і гір, мабуть, дещо затягнулася, тому що 16 жовтня 1786 р. П.О. Рум'янцев нагадав Чернігівському намісницькому правлінню «о скорейшем такового описания... доставлении»⁷⁷. 23 жовтня 1786 р. намісницьке правління, розглянувши це питання на своєму засіданні, встановило для всіх повітових землемірів останній термін подання описів - 1 грудня 1786 р.⁷⁸ Разом з тим висловлювалося побажання, «дабы повеленныя описания... окончены были как можно скорее и ежели можно, то прежде положеннаго срока». Повітовим землемірам чернігівському Дормедонту Філіпову, городнянському Козьмі Глуміліну, березнянському Турагіну, ніжинському Олексію Станіславському, борзнянському Павлу Астафьеву, роменському Івану Колобову, прилуцькому Івану Ушакову, лохвицькому Якову Хоменкову і гадяцькому Петру Шнітнікову було наказано, щоб вони «приложили радательное попечение, дабы описания лежащим в их уездах рекам, озерам, речкам, ручьям и горам окончены были на вышеозначенной срок непременно под опасением неминуемаго и строжайшаго взыскаия». У зв'язку з тим, що в Глинському повіті землеміра на той час не було, підготовку цього опису було доручено новопризначеному чернігівському землеміру Михайлу Стефановичу. Усім городничим і справникам нижніх земських судів, у свою чергу, Чернігівське намісницьке правління наказало, аби вони «над уездными землемерами настаивали и к скорейшему сочинению сих описаний понуждали, а равномерно по требованиям их городничие по два человека солдат, а исправники потребное число подвод и работников без и малейшаго замедления давали, и всякое пособие чинили»⁷⁹. Водночас губернський землемір Л. Лутовінов мав негайно виїхати до Городні, Березни, Борзни, Ніжина, Прилук, Глинська, Лохвиці, Ромнів, Зенькова та Гадяча і з'ясувати у кожного повітового землеміра, «учинены ль им повеленные рекам и озерам описания». Якщо ж з якихось причин опис не було підготовлено, Л. Лутовінов мав посприяти «чтобы он (повітовий землемір. - Авт.) к учинению онаго описания того ж самага времени приступил».

Інспекційна поїздка Л. Лутовінова засвідчила, що далеко не всі землеміри належним чином поставилися до впорядкування описів рік, річок, струмків і гір, а дехто навіть і не починав цієї роботи. Так, 5 листопада 1786 р. Чернігівське намісницьке правління, зокрема, розглядало рапорт Л. Лутовінова, в якому говорилося, що землеміри ніжинський О. Станіславський, лохвицький Я. Хоменков та зеньківський П. Дьяконов «повеленныя описания горам и рекам учинили», у той же час городнянський і березнянський землеміри лише «в бытность его (Л. Лутовінова. - Авт.) к сему и приступили». Щодо чернігівського землеміра Д. Філіпова, «чтобы он такое описание и начал», у своєму рапорті Л. Лутовінов не згадував⁸⁰. Враховуючи це, а також шойно отриманий наказ П.О. Рум'янцева «наместническому правлению иметь атлас губернии, где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякаго уезда с приличествующими на сей случай украшениями, которые землемери... сделать должны», намісницьке правління вже суворіше застерігало повітових землемірів: якщо вони «повеленнаго описания не сочинят..., то, как нерадивие и неспособные», мали бути «отрешени от своих должностей и преданы суждению по законам»⁸¹.

Мабуть, ця погроза не в останню чергу сприяла активізації роботи землемірів. Вже 19 листопада 1786 р. намісницьке правління констатувало факт отримання описів річок, озер, струмків і гір від чернігівського, лохвицького, глинського і зеньківського землемірів, а 24 листопада розглянуло рапорт Л. Лутовінова, в якому той повідомляв, що повітові землеміри борзнянський П. Астафьев, ніжинський О. Станіславський, прилуцький

І. Ушаков і гадяцький П. Шнітніков завершують роботу над описами ⁸².

Однак серед повітових землемірів були й такі, кого навіть загроза втратити роботу і бути притягнутим до відповідальності не примусила розпочати опису. Серйозна проблема з виконанням цього завдання виникла у Роменському повіті. Ще 9 листопада 1786 р., заслухавши нарікання роменського городничого Г.Сегунова на поведінку тамтешнього землеміра І.Колобова і його відмову виконувати свої обов'язки, зокрема описувати річки, озера, струмки і гори, Чернігівське намісницьке правління наказало останньому, «чтобы он о скорейшем окончании находящимся в Роменском уезде рекам и озерам описаний употребил всевозможное старание, ибо в противном случае, ежели описания на повеленный срок не окончат, ... яко незначительной и нерадивой штрафован будет по всей строгости законов». Схоже, І.Колобов проігнорував і цей наказ, бо вже 24 листопада 1786 р. намісницьке правління уповноважило Л. Лутовінова підключити до описування річок і гір у Роменському повіті гадяцького і прилуцького землемірів. І.Колобова ж належало арештувати і відправити до Чернігова. ⁸³

Чи то виготовлення подібних описів не потребувало багато часу, чи то землеміри працювали дуже оперативно, але до визначеного терміну все було готове. 29 грудня 1786 р. П.О. Рум'янцеv в листі до Катерини II писав: «Присланное ко мне от Черниговскаго наместническаго правления Описание рек, болот и гор, в Черниговской губернии находящихся, при сем всеподданейше представляю» ⁸⁴.

«Описание озерам, рекам и впадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве» містить відомості про те, територією яких повітів протікає та чи інша річка, звідки бере початок, обов'язково зазначається, чи придатна річка для судноплавства. В Опису подано стисло інформацію про озера, болота, джерела і струмки, а також наведено короткий опис гір (або скоріше височин) Чернігівського намісництва.

Рукопис цієї пам'ятки нині зберігається у РДВІА ⁸⁵. Ще один примірник подібного опису свого часу виявив, розбираючи архів Малоросійської колегії, О.М. Лазаревський. 1 грудня 1867 р. Чернігівський губернський статистичний комітет прийняв рішення оприлюднити пам'ятку на сторінках своїх «Записок» ⁸⁶, що й було зроблено 1868 р. ⁸⁷

Майже водночас із підготовкою опису річок, озер, струмків і гір розпочалося впорядкування ще одного опису, який також мав сприяти вивченню природних умов, продуктивних сил, економічного потенціалу Чернігівського намісництва. 16 лютого 1785 р. П.О. Рум'янцеv писав до Чернігівського намісницького правління: «Сие наместническое правление благоволит препоручить городовим и земским исправникам, чтобы первые в городах, а последние в подведомых им селениях от жителей достоверно извели, какие именно продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако, имел у себя, куда для продажи или на иной какой оборот отвозят, сочинили о таковых описания немедленно и представили в сие наместническое правление» ⁸⁸. Через кілька днів, 28 лютого 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розіслало накази подібного змісту до чернігівського коменданта Петра Мухіна, городничих і нижніх земських судів ⁸⁹. Уже протягом березня 1785 р. до намісницького правління частково надійшли описи «О продуктах или произведениях здешних родов» від городничих борзнянського Петра Бубліченка, глиньського Макара Шульгіна, гадяцького Якова Савича, лохвицького Івана Алгазіна, городнянського Максима Бутовича, прилуцького Івана Дурново, роменського Григорія Сегунова та Борзнянського, Березнянського, Лохвицького нижніх земських судів ⁹⁰.

Очевидно, на місцях не зовсім правильно зрозуміли суть поставленого завдання. Тому намісницьке правління, зазначивши, що городничі й повітові справники «описывают продукты земли, и как некоторые из них прямаго об них не имеют понятия, и полагают оныя в одном хлебном vine, вицеживаемом в городе и в уезде, которое не есть продукт или произведение земли, но искусства и рукаделия, то для точнаго знания об оных и для единообразнаго описания их», 31 березня 1785 р. наказало «всем городовим и нижним земским судам изъяснить в указах, что продукт или по-руски произведение земли есть то, что земля или сама собою, или с помощью рук человеческих для пропитания людей дает, как то все произрастения, или что в каком краю родится, яко то разнаго рода животные к употреблению и пропитанию человека нужные; что из сих продуктов человек искусством выделяет и в свою пользу употребляет, называется продукт искусства и прилежности, куда принадлежат все мануфактуры или рукоделия, ремесла, фабрики и

заводы. В разсуждении целого государства как первые, так и последние называются общим именем тоже продукты; но когда спрашивается о продуктах земли частно какого уезда или города, то должно их описывать в первом смысле, и означая оные подробно и так, как их земля производит или как они на земли рождаются, изъяснить и их употребление и то, что из них трудами и искусством делается, из чего выйдут и продукты втораго смысла, которые более принадлежат до городов»⁹¹. Далі докладно розписувалося, що саме відноситься до «продуктов или произведений». У переліку, який включав 21 пункт, називалися жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, картопля, льон, мак, усяка городина та фрукти, вино, мед, пиво, тютюн, хміль, тварини, каміння, руди; обов'язково треба було зазначити, як використовується той чи інший «продукт». Документ, що фактично являв собою програму складання опису, підписали радники Чернігівського намісницького правління О.Шафонський та Я.Вольватєв⁹². Правдоподібно, що саме вони були авторами цієї програми.

З місць дуже оперативно почали надходити виправлені та доповнені описи. Першим 16 квітня 1785 р. надіслав «Описание какие именно... продукты или произведения здешних родов и в каком количестве погодно или как инако имел у себя обыватели куда для продажи или на иной какой оборот отвозят» Чернігівський нижній земський суд. Його автором чи упорядником був колезький канцелярист Яків Ясновський. Усього на один день він випередив прем'єр-майора Микиту Старого, який 17 квітня 1785 р. своїм підписом засвідчив опис Березни. Незабаром подібний опис було отримано від глиньського городничого Макара Шульгіна. 8 травня 1785 р. було остаточно упорядковано опис Гадяча, 16 травня - Ромнів, а 25 травня - Лохвиці. Підписані вони відповідно городничими Яковом Савичем, Іваном Безпалчевим (він змінив на цій посаді Григорія Сегунова) та Іваном Алгазіним. 23 травня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління розглянуло на своєму засіданні рапорт борзнянського городничого Петра Бубліченка, до якого додавалося «о продуктах или произведениях земли описание». Наприкінці травня було завершено роботу над описами Лохвицького, Глиньського та Зеньківського повітів. Приблизно тоді ж від городничого Івана Бутовича надійшов опис Зенькова. 31 травня 1785 р. було упорядковано опис Городні. Підписав його городничий Максим Бутович. 2 червня 1785 р. намісницьке правління отримало опис від Борзнянського нижнього земського суду, засвідчений військовим товаришем Антоном Дивилковським⁹³.

Втім, 2 липня 1785 р. на засіданні Чернігівського намісницького правління було зазначено, що «таковых описаний и понине не получено от бригадира черниговскаго коменданта и кавалера Мухина, городничих нежинскаго и прилуцкаго да нижних земских судов городническаго, березинскаго, нежинскаго, прилуцкаго, роменскаго и гадяцкаго», а тому наказало, «подтвердить... указами, чтобы с получения оних (указів. - Авт.) комендант Мухин по крайней мере на другой день, а протчие с первою почтою вышеупомянутие описания прислали в наместническое правление непременно для доставления Его Сиятельству (П.О. Рум'янцеву. - Авт.)»⁹⁴. Очевидно, деякі описи були вже готові, але їх не встигли подати до намісницького правління, адже, наприклад, опис Городнянського повіту датовано 26 червня 1785 р.⁹⁵

Швидше за всіх відреагував на цей наказ чернігівський комендант Петро Мухін, який 10 липня 1785 р. підписав опис Чернігова. Слідом за ним 14 липня 1785 р. завершили роботу над описами Роменський і Гадяцький, а 18 липня - Прилуцький нижні земські суди. Очевидно, до кінця липня 1785 р. до Чернігівського намісницького правління надійшли опис Прилук, завірений Іваном Дурново, та опис Ніжинського повіту⁹⁶. А от ніжинському городничому Сердюкову і Березнянському нижньому суду Чернігівське намісницьке правління 11 серпня 1785 р. вже вкотре змушене було «строжайше предписать указом..., чтобы они означенные о продуктах или произведениях здешних родов описания самоскорейше прислали в наместническое правление, а почему присылкою оных долговременно умедлено ответствовали бы к надлежащему взысканию»⁹⁷. Опис «О продуктах или произведениях» Березнянського повіту було завершено 18 серпня 1785 р. Точну дату остаточного впорядкування і надходження опису Ніжина, завіреного Сердюковим, встановити не вдалося⁹⁸. Однак відомо, що 25 серпня 1785 р. Чернігівське намісницьке правління на своєму засіданні відзначило, що «таковы описания от всех городничих и нижних земских судов... присланы» і наказало «оние описания отправитъ к Его Сиятельству (П.О. Рум'янцеву. - Авт.) при представлении, оставя с них копии при делах сего правления»⁹⁹.

Опис «О продуктах и произведениях» Чернігівського намісництва, що являє собою механічно зведені без будь-якої систематизації описи окремих міст і повітів, містить докладні відомості про рослинний і тваринний світ, основні заняття мешканців, розвиток сільського господарства, ремесла, промислів мануфактурного виробництва, торгівлі. Оригінал пам'ятки нині знаходиться у ЦДІАК України¹⁰⁰.

24 жовтня 1786 р. генерал-губернатор Лівобережної України П.О. Рум'янцеv у зв'язку із запланованою поїздкою Катерини II до України та Криму зажадав, щоб Чернігівське намісницьке правління підготувало «во-первых,... атлас губернии, где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякаго уезда с приличными на сей случай украшениям,... во-вторых, сокращенное историческое и географическое описание губернии вообще и всякаго города особо, и где бы их знатной или нечто значущий торг и промысел возможно внятнѣм образом видим был, в-третьих, описание всех местечек, сел, деревень и хуторов той губернии по азбуке с показанием в рубриках: в первой название уезда, во второй числа душ, в третьей чиего владения»¹⁰¹. За цих обставин не пізніше січня 1787 р. * було впорядковане «Сокращенное историческое описание Черниговской губернии вообще и всякаго города особо». Рукопис під такою назвою зберігається у РДВІА в Москві¹⁰². Нещодавно пам'ятку було оприлюднено на сторінках журналу «Сіверянський літопис»¹⁰³.

Мета, з якою готувався даний опис, врешті зумовила обсяг рукопису, а також зміст пам'ятки: упорядник навів коротку історичну довідку, стисло схарактеризував природні умови, демографічне становище, господарський розвиток намісництва у цілому і окремо взятих губерньського та повітових центрів.

Зіставлення «Сокращенного исторического описания Черниговской губернии» з іншими пам'ятками цього типу засвідчує його безсумнівну близькість до праці О.Ф. Шафонського. Фактично маємо справу зі стислим конспектом «Черниговского наместничества топографического описания». Пам'ятки різняться між собою лише обсягом інформації, інколи послідовністю викладу матеріалу, а також деякими статистичними обрахунками. Рукопис «Сокращенного исторического описания Черниговской губернии вообще и всякаго города особо» з РДВІА позбавлений будь-яких натяків на авторство, але не виключено, що його скомпонував сам О.Ф. Шафонський.

Як уже зазначалося, 24 жовтня 1786 р., П.О. Рум'янцеv наказав Чернігівському намісницькому правлінню також виготовити «Описание всех местечек, сел, деревень и хуторов... по азбуке с показанием в рубриках: в первой, название уезда, во второй числа душ, в третьей чиего владения»¹⁰⁴. Вже 9 листопада 1786 р., намісницьке правління зажадало від місцевої Казенної палати, щоб та «в непродолжительном времени» надала відомості «О состоящих в здешней губернии местечках, селах, деревнях и хуторах, сколько в каждом мужеска и женска душ, также купцов и мещан»¹⁰⁵. У відповідь на це Чернігівська казенна палата повідомила, що «сочинение таковой подробности из ревизских целой губернии сказок, котория в течении четырех лет после подачи оних... во множественном числе переминились, требует немалого времени, чего находящимись ныне в палате и ея экспедициях весьма малым числом канцелярскими служителями... никак сделать не можно». У зв'язку з цим 17 листопада 1786 р. намісницьке правління дозволило залучити до підготовки зазначеного опису намісницького правління колезького регістратора Хорошкевича і канцеляристів Грищенка та Райкевича, верхнього земського суду першого департаменту колезького протоколіста Булюка, другого департаменту - канцеляриста Молчановського, першого департаменту губерньського магістрату канцеляриста Гавришева, другого департаменту - колезького регістратора Зарудського, першого департаменту верхньої розправи регістратора Перистого (чи Паристого) і канцеляриста Стоцького, другого департаменту - губерньського секретаря Савойського, канцеляристів Чернігівського повітового суду Стишевського і Кулешова та колезького регістратора чернігівської нижньої розправи Ковалевського. Водночас намісницьке правління зауважило, що всі перелічені особи можуть бути задіяні «единственно для изготовления требуемых... сведений и на то только время, поколь таковые изготовлены будут»¹⁰⁶.

Невідомо, скільки тривала робота над підготовкою цього опису і чи взагалі вона була доведена до логічного завершення. На жаль, опис Чернігівського намісництва такого змісту не виявлений.

Крім того, у зв'язку з очікуваним проїздом територією Чернігівського намісництва Катерини II П.О. Рум'янцеv у своєму наказі від 24 жовтня 1786 р. вимагав підготувати

атлас, «где бы при генеральной карте целого наместничества находились и специальные всякого уезда с приличными на сей случай украшениями», який «землемеры в доказательство знания их долгу, наилучшим искусством и по обыкновенно от межевой экспедиции введенному масштабу сделать должны»¹⁰⁷. 10 листопада 1786 р. Чернігівське намісницьке правління наказало губернському землеміру підполковнику Леонтію Лутовінову, «чтобы он... приложил все возможное старание о скорейшем окончании уездными землемерами рекам, речкам и озерам описания, а затем как сам, так и уездных землемеров поспешил бы возвратится в Чернигов для сочинения... атласа или генеральной карты целого здешняго наместничества и уездных специальных всякого уезда»¹⁰⁸. Не виникає жодних сумнівів, що наслідком роботи губернського і повітових землемірів став кольоровий «Атлас Черниговского наместничества» 1787 р., що зберігається нині у РДВІА. В атласі вміщено загальну мапу намісництва та мапи одинадцяти повітів¹⁰⁹.

У 1790-х роках намісництва Лівобережної України зазнали певної територіальної реорганізації. Зокрема у 1791 р. міста Зеньків і Гадяч, частково повіти Лохвицький і Гадяцький та повністю повіт Зеньківський були відокремлені від Чернігівського і передані до складу Київського намісництва. Водночас до Чернігівського були приєднані місто Конотоп з повітом та частина Коропського повіту, що раніше входили до складу Новгород-Сіверського намісництва¹¹⁰. Нарешті, у 1796 р. до Чернігівського намісництва було приєднано частину Мінської та Волинської губерній¹¹¹. Того ж року було впорядковано «Камеральное описание пришедшей от Минской и Волынской губерний к Черниговскому наместничеству части и устроенной в ней Речицкой округи», яке нині також зберігається у РДВІА в Москві¹¹². Відсутність відповідних документів не дозволяє реконструювати історію створення цієї пам'ятки. Як засвідчує назва опису, роботу над ним було завершено 29 січня 1796 р., а всі статистичні дані щодо обліку людності Речицької округи запозичені з «вновь сочиняемой ревизии» (вочевидь, ревізії 1795 р.). Не виключено, що упорядкував цей Опис землемір Конотопського повіту Павло Стопановський, підпис якого вміщено у кінці тексту пам'ятки.

«Камеральное описание... Речицкой округи» упорядковано у вигляді таблиці, що містить опис усіх населених пунктів регіону, природного середовища, топографії, забудови, чисельності, занять, етнічного і конфесійного складу місцевого населення, характеристику сільського господарства, мануфактурного виробництва, торгівлі, ремесла, промислів.

Таким чином, остання чверть XVIII ст. ознаменувалася створенням унікального за змістом комплексу описів Чернігівського намісництва. Їх поява засвідчила зростання уваги уряду та наукової громадськості до вивчення економічного і демографічного потенціалу України, її природно-географічного середовища.

Підготовка переважною більшістю описів Чернігівського намісництва передбачала обстеження території намісництва і збирання інформації безпосередньо на місцях згідно із спеціально розробленими програмами та інструкціями. Цю роботу, а також впорядкування текстів описів здійснили губернські та повітові землеміри, повітові справники, городничі, високоосвічені урядовці намісництва.

Інформаційний потенціал виявлених і досліджених описів Чернігівського намісництва не є рівноцінним. Він насамперед зумовлений мотивами, що викликали появу того чи іншого опису, відповідною програмою чи анкетною, яка лежала в його основі, завданнями, що ставилися перед упорядниками. Відтак описи різняться між собою характером і повнотою інформації про об'єкт описування. Але у сукупності вони являють собою цілком репрезентативне джерело, що містить докладну інформацію про природно-географічні умови, економічний розвиток краю, демографічну ситуацію, соціальний склад населення, його заняття, побут, культуру та звичаї, забудову населених пунктів, архітектурні й археологічні старожитності. Відтак виявлення і публікація усіх різновидів описів Чернігівського намісництва дозволить заповнити істотну прогалину в українському джерелознавстві.

* Катерина II, для піднесення якій готувався скорочений опис, відвідала Чернігівське намісництво у січні 1787 р.

Джерела та література:

1 Бакмейстер Л.И. Топографическая известия, служащая для полного географического описания Российской империи. - СПб, 1771. - Т. 1. - Ч. 1. - С. 4-28; Греков Б.Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII века // Греков Б.Д. Избранные труды. - М., 1960. - Т. 3. - С. 225-280;

- Рубинштейн Л.Н. Топографические описания наместничеств и губерний XVIII в. - памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. - М., 1953. - Сб. 31. - С. 39-52.
- 2 Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. - М., 1955. - Т. 1. - С. 90.
- 3 Начертание общего топографического и физического описания Российской империи, предпринятого Императорскою Санктпетербургскою Академиею Наук // Академическая известия на 1780 г. - СПб., 1780. - Ч. IV. - С. 101-139.
- 4 Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII - первой половины XIX ст. - К., 1988. - С. 33-34.
- 5 Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗРИ). - СПб., 1830. - Т. XX. - № 14671.
- 6 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 2.
- 7 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. - 1891. - Июль. - С. 144.
- 8 Лемус Н.В. Картографические труды А.М. Вильбрехта // Материалы отделения математической географии и картографии / Географическое общество СССР. - Л., 1961. - Вып. 1. - С. 20; Шибанов Ф.А. Забытая страница в истории русской картографии (деятельность А.М. Вильбрехта) // Вестник Ленинградского университета. Серия геологии и географии. - Л., 1961. - С. 158.
- 9 ЦДІАК України. - Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 2 зв.-10.
- 10 Там само. - Арк. 2.
- 11 Катаев И. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранящихся в Военно-ученом архиве в С.-Петербурге // Труды Харьковского Предварительного Комитета по устройству XII Археологического съезда. - Харьков, 1902. - Т. II. - Ч. I-я и II-я. - С. 83.
- 12 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 8. - Арк. 664-664 зв., 670-670 зв., 677-679 зв., 782-782 зв.; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 168. - Арк. 7.
- 13 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. 1. - Спр. 1612. - Арк. 6; ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 50-50 зв.
- 14 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 301. - Арк. 237.
- 15 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 972. - Арк. 1.
- 16 Афанасий Шафонский // Новиков Н. Опыт исторического словаря о российских писателях. - СПб., 1772. - С. 509; Дагаев Л. Шафонский // Русский биографический словарь. - СПб., 1905. - Т. XXII. - С. 567; Шафонские // Энциклопедический словарь. Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. - СПб., 1903. - Т. 77. - С. 218; Шафонский А. // Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России, сочинение митрополита Евгения. - М., 1845. - Т. II. - С. 248; Шафонский А.Ф. // Змеев Л.Ф. Русские врачи писатели. - СПб., 1886. - Вып. I. - С. 164; Шафонский А.Ф. // Чистович Я. История первых медицинских школ в России. - СПб., 1883. - С. CCCXXVII-CCCXXVIII.
- 17 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 47. - Арк. 1 зв.-4; Спр. 186. - Арк. 19 зв.-21, 326 зв.-328; Спр. 246. - Арк. 355-356; Спр. 256. - Арк. 33-34 зв.; Спр. 293. - Арк. 549 зв.-550; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 693. - Арк. 4-5 зв., 15-16.
- 18 Російський державний архів давніх актів (далі - РДАДА). - Ф. 16. - Оп. 1. - Спр. 328. - Ч. I. - Арк. 74, 88, 277-278 зв., 295-295 зв., 306-307, 321, 336-336 зв., 342-342 зв.; Соловьев С.М. История России с древнейших времен. - М., 1966. - Кн. XV. - Т. 29. - С. 124-152.
- 19 Описание моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений. - М., 1775.
- 20 ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13814. - Арк. 550; Спр. 14134. - Арк. 288 зв.-290; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 41. - Арк. 3-4; Спр. 820. - Арк. 37 а-39 зв.; Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. - Ф. 159. - Спр. 5550. - Арк. 1-1 зв.
- 21 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 290. - Арк. 275-275 зв.; Спр. 296. - Арк. 116-116 зв.; Спр. 299. - Арк. 222-223 зв.
- 22 ЦДІАК України. - Ф. 205. - Оп. 1. - Спр. 106. - Арк. 1-8.
- 23 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 186. - Арк. 22 зв.-23, 329 зв.-330, 899 зв.-900; Спр. 393. - Арк. 47.
- 24 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. - С. 144; Його ж. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» Шафонского // Университетские известия. - 1886. - № 10. - С. 136.
- 25 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. XV-XXII.
- 26 Там само. - С. XVII, XIX-XXII.
- 27 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 71 зв.
- 28 Там само. - Арк. 69 зв.-70.
- 29 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 137.

- 30 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 102, 135, 141, 153-153 зв., 166, 169 зв., 182.
- 31 Там само. - Арк. 164-164 зв., 180, 182.
- 32 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 143.
- 33 Рубинштейн Н.Л. Назв. праця. - С. 49-51, 65.
- 34 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 137-138.
- 35 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 179.
- 36 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 170. - Арк. 167; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 211. - Арк. 407; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 212. - Арк. 48.
- 37 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 188.
- 38 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» - С. 138, 151-168.
- 39 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 290. - Арк. 474; Спр. 307. - Арк. 289; Оп. 3. - Спр. 10. - Арк. 326-327 зв.
- 40 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 139-140.
- 41 Там само. - С. 138-139.
- 42 Там само. - С. 139-145.
- 43 Апанович О.М. Назв. праця. - С. 128.
- 44 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 145-146.
- 45 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 367. - Арк. 50 зв.
- 46 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 287. - Арк. 402; Спр. 308 - Арк. 105 зв., 403-403 зв.
- 47 Стороженко Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества». - С. 137.
- 48 Там само. - С. 143-144.
- 49 Там само. - С. 145.
- 50 Русов А. Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, б.д. - Вып. 2. - С. 49-63.
- 51 Російський державний військово-історичний архів (далі - РДВІА). - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19981. - Арк. 1.
- 52 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. - С. 143-144, 146.
- 53 Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - С. 55, 88, 628-630.
- 54 Иконников В.С. Опыт русской историографии. - К., 1892. - Т. I. Кн. 2. - С. 1330.
- 55 Срезневский И.И. Украинския были. 1657 - 1710 // Запорожская старина. - Ч. III. - Харьков, 1838. - 166 с.
- 56 Белозерский Н. Ожнорусские летописи. - К., 1856. - Т. 1. - С. 47-48.
- 57 ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 1. - Спр. 1612. - Арк. 6-6 зв.
- 58 Там само. - Арк. 7-8; ЦДІАК. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 233.
- 59 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 3. - Спр. 9. - Арк. 160, 163 зв.
- 60 Д-ский В. Опыт составления топографического описания Киевского наместничества / Киевская старина. - 1904. - № 5. - С. 57-58.
- 61 ЦДІАК України. - Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 972. - Арк. 1-2.
- 62 Стороженко Н.В. Из фамильных преданий и архивов. - С. 146.
- 63 Коваленко О.Б. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині. - С. 7-8.
- 64 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19161.
- 65 Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф. VIII. - Оп. 1. - Спр. 185/58/.
- 66 ІР НБУВ. - Ф. I - Оп. 1. - Спр. 3961.
- 67 Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип. 2. - С. 176.
- 68 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 298. - Арк. 59 зв.
- 69 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 1. - Спр. 2863. - Арк. 13; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 296. - Арк. 97; Ф. 1959. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 12-12 зв.
- 70 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 296. - Арк. 97-98 зв.

- 71 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 298. - Арк. 59 зв.; Спр. 343. - Арк. 28 зв.-29.
- 72 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 291. - Арк. 311 зв.-312; Спр. 307. - Арк. 407 зв., 427.
- 73 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 298. - Арк. 59-60.
- 74 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 362. - Арк. 30; Спр. 396. - Арк. 265.
- 75 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 292. - Арк. 387-388; Спр. 308. - Арк. 584 зв.
- 76 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 179. - Арк. 149-151, 189-192; Спр. 294. - Арк. 159-159 зв.; Спр. 314. - Арк. 130.
- 77 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 568.
- 78 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 325. - Арк. 212.
- 79 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 29-31, 93.
- 80 Там само. - Арк. 92-92 зв.
- 81 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 92 зв.-93; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 405. - Арк. 6 зв.-7.
- 82 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 355-355 зв., 438.
- 83 Там само. - Арк. 147-148 зв., 438-439 зв.
- 84 ІР НБУВ. - Ф. VIII. - Спр. 589. - Арк. 12.
- 85 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 23806.
- 86 Журнал засідання Черниговського губернського статистического комітета // Черниговские губернские ведомости. - 1868. - № 3. - Прибавление. - С. 15.
- 87 Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета - Чернигов, 1868. - Кн. II. - Вып. 1-2. - С. 1-34.
- 88 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 296. - Арк. 93.
- 89 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 290. - Арк. 440-440 зв.
- 90 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 287. - Арк. 92 зв.; Спр. 291. - Арк. 196-196 зв., 232, 264, 393 зв.; Спр. 307. - Арк. 427 зв., 441, 448; Спр. 308. - Арк. 31 зв., 59, 108 зв.
- 91 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 295. - Арк. 914-914 зв.
- 92 Там само. - Арк. 917.
- 93 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 12-24 зв., 33-49, 50-62, 74-79 зв., 83-85, 92-94; Оп. 2. - Спр. 288. - Арк. 600 зв., 701, 810, 915 зв.; 292. - Арк. 129, 228 зв.; Спр. 308. - Арк. 96, 108 зв., 128 зв., 184, 295 зв.-296, 321 зв., 410, 531 зв..
- 94 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 293. - Арк. 128-128 зв.
- 95 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 5-6 зв.
- 96 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 5-6 зв., 28-32, 80-82, 86-91, 63-73 зв.; Оп. 2. - Спр. 293. - Арк. 447.
- 97 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 289. - Арк. 256 зв.; Спр. 825. - Арк. 104.
- 98 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39. - Арк. 7-10, 25-28.
- 99 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 289. - Арк. 542-542 зв.
- 100 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 39.
- 101 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 3-3 зв., 5; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 594-595; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 405. - Арк. 6-6 зв.
- 102 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16 - Спр. 19166.
- 103 «Сокращённое историческое описание Черниговской губернии вообще и всякого города особо» 1787 р. / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка та І. Петrenchенко // Сіверянський літопис. - 1995. - № 2. - С. 82-95.
- 104 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 3-3 зв., 5; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 594-595; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 405. - Арк. 6-6 зв.
- 105 ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 343. - Арк. 149.
- 106 Там само. - Арк. 273-273 зв.; Ф. 1537. - Оп. 2. - Спр. 475. - Арк. 5-6.
- 107 ЦДІАК України. - Ф. 193. - Оп. 2. - Спр. 216. - Арк. 3-3 зв., 5; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 342. - Арк. 594-595; Ф. 1537. - О. 1.- Спр. 405. - Арк. 6.
- 108 ЦДІАК України. - Ф. 1537. - О. 1.- Спр. 405. - Арк. 6 зв.-7.
- 109 РДВІА.- Ф. ВУА - Оп. 16. - Спр. 21037.
- 110 ПСЗРИ. - Т. XXIII. - № 16987.
- 111 ПСЗРИ. - Т. XXIII. - № 17526.
- 112 РДВІА. - Ф. ВУА. - Оп. 16. - Спр. 19167.